

Arap Baharı Sürecinde Libya, Suriye ve Yemen’de Yaşanan İç Savaşlar: Karşılaştırılmalı Bir Çözümleme*

Sinem YÜKSEL ÇENDEK**
Armağan ÖRKİ***

Özet

Tunus’ta bir gencin kendisini ateşe vermesiyle başlayan ve Arap Baharı olarak isimlendirilen toplumsal olaylar, Orta Doğu’nun birçok ülkesini etkilemiştir. İrili ufaklı gösterilerin çoğu barışçıl şekilde başlamış; ancak farklı nedenlerle kiminde şiddet olayları da gözlemlenmiştir. Bu olayların en kanlı örnekleri Libya, Suriye ve Yemen’de gerçekleşmiştir. Olaylar sosyal, ekonomik ve politik nedenlerle büyüyerek birer iç savaşa dönüşmüş ve bu çatışmalara yabancı güçler doğrudan ya da dolaylı olarak katılmıştır.

Bu çalışmada, Libya, Suriye ve Yemen’de yaşanan iç savaşlara odaklanılarak neden-sonuç ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Arap Baharının anlaşılabilmesi için ilk bölümde üç ülkenin toplumsal, politik ve ekonomik durumları incelenmiştir. Sonrasında ise, dış müdahalelere ve desteklere yer verilmiş ve Orta Doğu’yu kan gölüne çeviren terör örgütlerinin güvenlik zaaflarından yararlanarak nasıl güç elde ettikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca komşu ülkelerin tüm bu süreçten olumsuz yönde etkilendiği Türkiye örneğinde belirtilmiş ve sonuç olarak iç savaşların sadece üç ülkeyi etkilemediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, İç Savaş, Libya, Suriye, Yemen

Civil Wars in Libya, Syria and Yemen in the Wake of Arab Spring: A Comparative Analysis

Abstract

The societal events, which are known as Arab Spring, was started by a young man in Tunisia by setting himself on fire, affected the majority of countries in the Middle East. Most of the small and large protests started in a peaceful manner; but for different reasons violence was observed in some of them. The most bloody examples of these protests took place in Libya, Syria and Yemen, that have grown into civil wars for social, economic and political reasons. Foreign powers have joined these wars directly or indirectly.

By focusing on civil wars in Libya, Syria and Yemen this study will explore the cause and effect relationship regarding the civil wars. In order to understand the Arab Spring the first section of this study analyses the societal, political and economical situations of these countries. Thereafter, foreign interventions and external supports have been identified, and explained how the terrorist organizations have turned the Middle East into bloodshed. They have gained strength by taking advantages of common security vulnerabilities. Moreover, by giving Turkey as an example, it has been stated that the peripheral countries have been influenced negatively by this whole process and consequently it has been determined that civil wars are not affected only these three countries.

Keywords: Arab Spring, Civil War, Libya, Syria, Yemen

* Bu makalenin yazım sürecinde getirmiş olduğu yapıcı eleştiriler ve yapmış olduğu düzeltmelerle bu çalışmanın bilimsel yetkinliğe ulaşmasında bizden desteğini esirgemeyen Trakya Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Fahri Türk Hocamıza teşekkürü bir borç biliriz.

** Araştırma Görevlisi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mektup: sinem.yukselcendek@rumeli.edu.tr

*** Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, E-mektup: a_orkiavsar@hotmail.com

Arap Baharı hem genel olarak, hem de devlet ya da olay özelinde birçok kez çalışılmış; küreselleşme, sosyal medya, terör, mezhepçilik, dış tehditler ve bloklaşma kavramları çerçevesinde ele alınarak yazına önemli ölçüde katkı sağlanmıştır. Bu çalışmada Arap Baharı'nın yaşanmış olduğu Libya, Suriye ve Yemen'de çatışmaların nasıl başladığı ve sonrasında da nasıl bir iç savaşa dönüştüğü ele alınmıştır. Buna göre, üç ülkede de barışçıl bir şekilde başlayan gösterilerin birer iç savaşa dönüşmesi ve bunun nedeni ortaya konulmuştur.

Çalışmada cevap aranacak sorular, “Arap Baharı sürecinde yaşanan olaylar Libya, Suriye ve Yemen’de neden birer iç savaşa dönüşmüştür? Bunların iç savaşa dönüşmesini etkileyen unsurlar nelerdir?” şeklindedir. Bu sorular doğrultusunda çalışmanın hipotezi, Libya, Suriye ve Yemen’de Arap Baharı'nın birer iç savaşa dönüşmesinin altında yatan nedenlerin, özellikle ekonomik, toplumsal ve politik olduğu ve dış müdahalelerin çatışmaların müzminleşmesini tetiklediğidir.

Libya, Suriye ve Yemen’in çalışmaya konu olarak seçilmesinin ana nedeni, bu üç devletin diğer devletlerden farklı olarak birer iç savaşa sürüklenmiş olmaları ve dış müdahalelerin söz konusu ülkelerde Arap Baharı'nın yaşandığı diğer ülkelere nazaran daha fazla görülmesidir. Bu durum, üç devletin ayırt edici bir özelliği olup iç savaşın girdabına kapılmalarında farklı ayrıntılar (sosyal, ekonomik ve politik farklılıklar ile stratejik önemleri) önemli rol oynamıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da bu doğrultuda iç savaşların olası nedenlerini belirleyerek yazına katkı sağlayacağını düşünülmesi olmalıdır.

Bu çalışmanın yukarıda ortaya konulan hipotezini çözümlmek için aşağıdaki yol haritası izlenecektir: Öncelikle Arap Baharı'nın nedenleri üzerinde durulacak ve söz konusu üç ülkede Arap Baharı'nı ortaya çıkaran münferit olaylar ele alınacaktır. Daha sonra Arap Baharı'nın sonuçlarına değinilecek ve bu üç iç savaşın nedenlerine ve nasıl iç savaşa dönüştüğüne bakılacaktır. Ülkelerin toplumsal, politik ve ekonomik benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılacak ve dış müdahaleler ele alınacaktır. Bu süreçte birer araç olarak kullanılan terör örgütlerinin bu noktada oynadıkları roller anlaşılmaya çalışılacak ve bu üç devletin yabancı devletlerin mücadele alanı olup olmadığı, çıkar çatışmasının yaşanıp yaşanmadığı sorgulanacaktır.

Çalışmada, mümkün mertebe birincil kaynak kullanılmaya gayret edilmiştir. Özellikle 2010 ve sonrası için daha çok makaleler dikkate alınmış, haber sitelerinin ve gazetelerin çevrimiçi sayfalarından yararlanılmış ve çalışmaya konu olan bölgeyle ilgili araştırmalar incelenmiştir.

Çalışmanın ana sorunsalını oluşturduğu için burada, iç savaş kavramı üzerinde durulması önem arz etmektedir. Buna göre, Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan çatışmaların iç savaş niteliğinde olup olmadığının anlaşılabilmesi için öncelikle iç savaş kavramına yakından bakmak gerekmektedir. Bu noktada Ali Bilgin Varlık'ın iç savaş tanımlaması dikkate değerdir:

“İç savaşlar, aynı devlet içerisinde yer alan politik, dini/mezhepsel, etnik sınıfsal gruplar arasında yönetimin ele geçirilmesine veya ülkenin bölünmesine yönelik olarak icra edilen savaşlardır (bellum civile)... Bir iç çatışmanın iç savaş sayılabilmesi için devletin hükûmetine karşı savaşan güçlere savaşan statüsü vermesi ve iç savaşta yabancı devletlerin de silahlı çatışmalara dâhil olması gerekmektedir.”¹

¹ Varlık, Ali Bilgin, “Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım”, Avrasya Terim Dergisi, No: 1, Cilt: 2, s.123.

İç savaşın tanımında yer alan bu kıstaslar göz önünde bulundurulduğunda Arap Baharı’nın etki ettiği Libya, Suriye ve Yemen’de yaşanan çatışmaların birer iç savaş olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bununla birlikte, iç savaş tanımında değinildiği üzere Arap Baharı’nın ortaya çıkışında çalışmanın sonraki bölümlerinde bahsedilen ulusal temelli toplumsal, ekonomik ve siyasal olanların yanı sıra, dışsal etkilerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim silahlı çatışmaların maliyetlerinin artması ve uluslararası hukukla ilgili meşruiyet sorunu doğrudan savaş olanaklarını azaltırken dışsal etkiler bunun yerine başka bir çözüm yolu olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Arap Baharı’nda, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve müttefiklerinin halk ayaklanmaları vasıtasıyla istenmeyen yönetimleri değiştirmek için Libya, Mısır ve Tunus’a büyük miktarlarda maddi destek sağladığı ifade edilmiştir.²

Arap Baharı’nın Nedenleri ve Sonuçları

Siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve benzeri sosyal bilimler disiplinlerindeki yazına konu edilen ve hemen her devlette başka nedenlerden kaynaklanan ve farklı sonuçlar doğuran Arap Baharı, 21. yüzyılda karşılaşılan en önemli toplumsal ve politik olaylardan biri olarak kabul edilebilir. Domino etkisiyle birçok devlete sıçrayan bu olayların nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymak bu çalışmanın hedefleri arasındadır.

Toplumsal ve ekonomik değişimler bireyler için farkındalığı sağladığından siyasal hayata katılımı arttırmaktadır; ancak otoriter rejimlerin varlıklarını devam ettirme arayışları taraflar arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.³ Arap Baharı’yla başlayan gösterilerin ve ayaklanmaların neden olduğu iç savaşların zamanlaması konusunda net bir şey söyleyebilmek olanaksızdır. Tunuslu bir gencin kendini yakması, işsizlik ve hayat pahalılığını protesto etmek isteyen kesimleri sokağa dökmüş; ancak kısa sürede olayların seyri ve kapsamı farklı bir yöne evrilmiştir.⁴ Bu çatışmaların altında yatan nedenler; işsizlik, enflasyon, demokrasinin bulunmaması, özgürlüklerin sınırlı oluşu, başka toplumların gönenç (refah) içinde yaşamalarının yarattığı özenti ve uluslararası aktörlerden bazılarının kimi devlet yönetimlerini devirme isteği şeklinde sıralanabilir.⁵ Ayrıca işin teknoloji ayağında internet kullanımının artması dikkate değer bir durumdur. Sosyal medya araçları üstünden bireylerin örgütlenip toplanması ve gösteriler düzenlemesi, sosyal medyanın bu süreçte etkili bir araç olarak kullanılmasını sağlamıştır.⁶

Arap Baharı’nın sebepleri arasında, 2008 ekonomik krizinin Arap Baharı’nı yaşayan ülkeleri olumsuz yönde etkilediği ve dar gelirli kesimlerin bu kriz sürecinde daha da yoksullaştığı, bunun da Arap Baharı’nda ortaya çıkan olayları tetiklemiş olabileceği ileri sürülmektedir.⁷ Öte yandan, yapılan ekonomik çözümler doğrultusunda Arap Baharı’nın etkili olduğu bölgede, gelir dağılımındaki eşitsizliğin yüksek seviyelerde seyretmesinin bu bölgede ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği, dolayısıyla işsizlik ve yoksulluğa neden olduğu ve bunun da bölgedeki çatışmaları arttırdığı ortaya

² Deniz, Taşkın, “Arap Baharı ve Türkiye: Siyasi Coğrafya Açısından Bir Değerlendirme”, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 29, 2013, s. 67.

³ Şen, Yağmur, “Suriye’de Arap Baharı”, Yasama Dergisi, Sayı: 23, 2013, ss. 56-57.

⁴ Taşkesen, Abdullah, “Arap Dünyası’nda Demokratikleşme Hareketleri”, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011, s. 264.

⁵ Paksoy, Sadettin vd., “Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 46, 2013, s. 178.

⁶ Babacan, Mehmet Emin vd., “Sosyal Medya ve Arap Baharı”, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011, ss. 77-78.

⁷ Öztürkler, Harun, “Arap Baharının Ekonomik Analizi”, Akademik Orta Doğu, Cilt: 8, Sayı: 2, 2014, s.8.

konulmaktadır.⁸ Özel sektörün devlet tarafından korunması, yatırım ortamının bulunmayışı, ekonomik teşviklerin hayata geçirilememesi ve emek yoğun üretimin gelişmemesi⁹ şeklinde özetlenebilecek somut gerekçeleri de ekonomik nedenler arasında saymak mümkündür. Arap Baharı'nın nedenleri arasında çok fazla dile getirilmeyen; ancak uzun vadeli olarak değerlendirildiğinde diğer tüm nedenler kadar etkili olan bir başka neden ise söz konusu bölgede eğitimin yeterli seviyelerde olmaması, yani eğitim seviyesinin düşük olmasıdır.¹⁰

Diğer yandan Arap Baharı sürecinde Libya, Yemen ve Suriye'de ortaya çıkan gösterilerin fitilini ateşleyen münferit olaylar mevcuttur. Libya'da yaşanan olaylar muhalif lider Fethi Terbil'in tutuklanmasıyla, Yemen'deki iç savaş ise küçük bir gösterici grubunun üstüne ateş açılmasıyla başlamıştır. Yemen'de gençler için iyi bir gelecek sağlanamaması, hukukun üstünlüğünün tesis edilememesi ve rejimin tüm ekonomik olanakları elinde tutması gibi hususları protesto edenlere karşı gösterilen tepkiler, ülkede iç savaşın başlamasına neden olmuştur.¹¹ Suriye'de de benzer şekilde duvara yazı yazan gençlerin tutuklanmasını protesto eden göstericilerin üzerine ateş açılması iç savaşın başlamasını tetiklemiştir. Söz konusu münferit olaylara bakıldığında bu ülkelerde Arap Baharı'nın iç savaşa evrilmesinin altında muhalif sesleri bastırmaya çalışan yönetici seçkinlerin şiddet içeren müdahaleleri ve muhaliflerin de şiddete aynı şekilde cevap vermelerinin önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Arap Baharı'nın yukarıda sıralanan nedenlerinin ötesinde bu olayların ortaya çıkmasında despotik yönetimler de etkili olmuştur. Bu yönetimlerde bir kişinin ve/veya bir zümrenin/ailenin gücü elinde bulundurması; yönetici kesimin aşırı güçlenip ekonomik, sosyal ve politik adaletsizliklere neden olması; rüşvetten kayırmacılığa, yolsuzluklardan gelir dağılımındaki adaletsizliklere, insan hakları, demokrasi ve özgürlüklerdeki temel eksikliklere kadar geniş bir yelpazede birtakım toplumsal huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu sorunların sebebi olarak görülen otoriter rejimlerin yıkılması Arap Baharı sürecinde söz konusu ülkelerde temel birer hedef olarak belirlenmiştir.

Libya, Suriye ve Yemen'de Arap Baharı çerçevesinde meydana gelen olayların bu ülkelerdeki toplumsal dinamikler, dış müdahaleler ve tarihsel bağlar doğrultusunda birbirine benzeyen ve birbirinden farklı sonuçları ortaya çıkardığı söylenebilir. Öncelikle lider ve liderle özdeşleştirilen rejimlerin yıkılması girişimleri Libya ve Yemen'de başarıya ulaşmış gibi görünürken, Suriye'de rejim hâlen ayaktadır. Libya ve Yemen'de mevcut devlet başkanlarının istifası ve görevden alınması sonrasında yapılan ve demokratik olup olmadığı tartışmalı seçimler Arap Baharı'nın sonuçlarından birini oluşturmaktadır. Bunlarla beraber Arap Baharı sonrası ayyuka çıkan istikrarsızlık, kargaşa ve intihar saldırıları ile güvenlik sorunları daha da müzminleşmiştir.

Arap Baharı'nın bir başka sonucu olarak görülen iç savaşlar ve bunlara yönelik dış müdahaleler konusu en az yukarıda bahsedilen nedenler kadar önem arz etmektedir. Bununla birlikte, çatışmalara müdahale eden yabancı ülkelerin farklı gerekçeleri olduğu görülmektedir. Örneğin, Suriye'ye yönelik dış müdahalelerde Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Türkiye'nin bu ülke ile ilgili önceliklerinin farklı oluşu, dış politikalarının seyrini

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ncube, Mthuli and John C. Anyanwu, "Inequality and Arab Spring Revolutions in North Africa and The Middle East", Africa Economic Brief, Vol. 3, Issue: 7, July 2012.

⁹ Kaya, Emirhan, "Understanding the Political Economy of the Arab Spring", Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2014, s. 80.

¹⁰ Öztürkler, a.g.e., s.11.

¹¹ Sharqieh, Ibrahim, "Yemen: The Search for Stability and Development", The Arab Awakening: America and Transformation of the Middle East, Brookings Institution Press, 2011, s.223.

doğrudan etkilemiştir. Yemen’in toplumsal yapısındaki farklılık ise, bu ülkenin Suudi Arabistan ile İran arasında rekabet alanı olmasına neden olmuştur. Bu durum, Riyad ve Tahran arasında yaşanan rekabet dışında, Washington ve Moskova kapışmasına sahne olmuştur. Diğer yandan bütün bu yaşananlara karşın Arap Baharı ile beklenen demokratikleşme bir türlü tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.

Tablo 1: Libya, Suriye ve Yemen’de Yaşanan Arap Baharı

Ülke	Başlangıç Tarihi	Başlatan Olay	Sonuç	Doğrudan Müdahil Olan Dış Güçler
Libya	15 Şubat 2011 (Mayıs 2014 ise Kaddafi sonrası kalan taraflar arasında yeni bir iç savaş başlamıştır.)	Fethi Terbil’in tutuklanması	Muammer Kaddafi linç edildi, ülke iki ana siyasi güç ve çok sayıda silahlı grup tarafından parçalandı. ¹²	ABD ve Fransa önderliğinde bazı NATO ülkeleri
Suriye	15 Mart 2011	Duvara yazı yazan gençlerin tutuklanmasını protesto eden göstericilerin üzerine ateş açılması	Ülkede ABD, Rusya, İran, Fransa gibi ülkelerin orduları bulunuyor ve bazı bölgeler de terör örgütlerince denetim altında.	Rusya, İran, ABD, Fransa, Türkiye
Yemen	22 Mart 2015	Gösterici grubunun üstüne ateş açılması	Mezhepçilik üstüne çatışmalar sürerken terör örgütleri de etkin ve ayrıca İran ile Suudi Arabistan mücadelesine de tanık olunuyor. ¹³	İran ve Rusya ile Suudi Arabistan ve BAE

Kaynaklar: Belirtilen kaynaklardan hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1’de ortaya konulduğu üzere Libya, Suriye ve Yemen’de siyasi istikrar sağlanamadığı gibi farklı grupların birbirleriyle mücadeleleri ve bu ülkelere yönelik dış müdahaleler yoğunlaşmış durumdadır.

Libya, Yemen ve Suriye’deki İç Savaşlarda Görülen Benzerlikler ve Farklılıklar

Üç ayrı ülkede ortaya çıkan iç savaşların benzerlikleri ve farklılıkları bu bölümde ele alınmıştır. Libya’da Muammer Kaddafi’ye karşı 2011’de yabancı desteğiyle başlayan rejim karşıtı ayaklanmalar, kaynakların önemli bir kısmında iç savaş olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan Kaddafi ve güçlerinin etkisiz duruma getirilmesi sonrasında, 2014’te yeni bir çatışma dönemi başlamıştır. Kaddafi sonrası iktidar paylaşımında anlaşmazlıklar yaşandığı görülmüş, kabileler arasında cereyan eden çıkar çatışmaları ve uzlaşının sağlanamaması iç savaşın başlamasına neden olmuştur.¹⁴ Hâlen ülkenin farklı bölgelerinde El Kaide gibi terör örgütleri varlıklarını sürdürmektedir.

¹² Sputnik Türkiye, “Kaddafi Öncesi ve Sonrası Libya”, 20.10.2017, <https://tr.sputniknews.com/infografik/201710201030686507-kaddaf-libya-ortadogu/>, (01.07.2018)

¹³ BBC Türkçe, “6 Soruda Yemen Krizi”, 20.03.2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150226_yemen_analiz, (01.07.2018)

¹⁴ Koraltan, Feyza Hilal, “Bir Devrim Süreci: Arap Baharı”, Yeni Ortadoğu: Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı e-Kitap, FMV Işık Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 30-36, s. 33.

Yemen’de süren iç savaş, bazı kaynaklarca vekâlet savaşı¹⁵ olarak tarif edilmektedir. Lübnan’daki Hizbullah ya da Suriye’deki Şam rejimi gibi, Yemen’de yaşayan ve Şii mezhebinden olan Husiler, Suudi Arabistan tarafından İran’ın kuklası olarak yorumlanmaktadır.¹⁶ Bir başka deyişle; mezhepçilik, Yemen’deki iç savaşın tetikleyicisi gibi görünmektedir. Kısaca hatırlatmak gerekirse, Yemen’de Ali Abdullah Salih sağlık sorunları gerekçesiyle Suudi Arabistan’a sığınmış ve ardından Körfez İşbirliği Teşkilatı’nın da etkisiyle görevini yardımcısı olan Abd Rabbuh Mansur el-Hadi’ye bırakmıştır.¹⁷ 2017’de Salih’in Husiler tarafından öldürülmesiyle dikkatleri üstüne çeken Yemen, 2014’te altı federal bölgeye ayrılmak istenmiş, aynı yıl Husiler başkent Sana’yı ele geçirmiş ve 2015’te Suudi Arabistan önderliğinde bir koalisyon kurularak bu ülkeye askeri müdahaleler başlatılmıştır.¹⁸

Suriye’de ise hem farklı terör örgütleri ve muhalif gruplar, hem de toplumun etnik, dinsel ve mezhepsel bölünmüşlüğü uzlaşının sağlanamamasında önemli birer etken olmuştur. Dışarıda ABD ve Rusya’nın etkin olduğu bir süreç devam ederken, Şam yönetimi ve muhalefet, kendi beklentileri doğrultusunda eyleme geçmiş ve bu kaos ortamını fırsat olarak değerlendiren DEAŞ (DAEŞ, DAİŞ, IŞİD)¹⁹ önemli ölçüde toprağı ele geçirerek denetim sağlamayı başarmıştır. Bu terör örgütü, Irak’ın önemli kentlerini ele geçirmenin yanı sıra, Türkiye’den İngiltere’ye dek farklı ülkelerde intihar saldırıları gerçekleştirmiştir. Özellikle söz konusu terör örgütünün eylemlerinden ötürü Suriye’deki iç savaşın barışçıl yollarla sonlandırılabilmesine dönük çalışmalar cılız kalmış ve ciddi bir sonuca ulaşamamıştır.

Orta Doğu’nun genelinde ve Arap Baharı’nın yaşandığı ülkelerdeki iç savaşlarda birtakım benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Tespit edilen benzerliklerin başında siyasal otoritenin güç kaybı (veya gücünün azalması) gelmektedir. Yabancı devletlerin doğrudan veya dolaylı olarak iç savaş taraflarından en az birini desteklemesi görülen diğer bir benzerliktir. Libya, Suriye ve Yemen’deki iç savaşların benzer yanlarından bir başkası ise tümünde en az bir terör örgütünün söz konusu ülkelerde çatışmalara müdahil olmasıdır. Arap Baharı’nın gerçekleştiği bu ülkelerdeki temel farklılıklardan bir diğeri ise çatışmaların taraflarının kimler olduğu ile ilgilidir. Dış müdahaleler göz ardı edildiğinde çatışmalar, Libya’da kabileler arası rekabetten; Suriye’de mezhepsel, etnik köken ve ideolojik farklılıklardan; Yemen’de ise mezhep merkezli mülahazalardan kaynaklanmıştır.

¹⁵ Vekâlet savaşları, zayıf devlet ve grupları kendi çıkarları için savaşmaya ikna eden devletler için düşük maliyetli ve daha az riskli olarak tarif edilmiştir. (Karabulut, Bilal ve Oğuz, Şafak, “Proxy Warfare in Ukraine”, Savunma Bilimleri Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1, s. 78.) Vekâlet savaşının farklı tanımlamaları vardır; ancak kısaca, farklı devletlerin, farklı coğrafyalar üstünde doğrudan savaşmadığı; ama üçüncü tarafların savaşmasını tetiklediği durum olarak ifade edilmesi mümkündür. Soğuk Savaş boyunca ABD-SSCB arasındaki rekabetin farklı ülkelerde savaşa dönüştürülmesi; ancak hiçbir ABD ya da SSCB askerinin bu savaşlarda bilfiil bulundurulmaması kavramın açıklanmasına ilişkin en sık görülen örnekler olmuştur.

¹⁶ Pakin Albayrakoğlu, Esra, “Understanding the Downfall of “Arabia Felix”: Tribes and Economic Turmoil in Yemen”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, 2016, s. 32.

¹⁷ Demirtaş, Erdem, Ortadoğu’da Devlet ve İktidar: Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 14.

¹⁸ Geldi, Mahmut, “Devrimden İç Savaşa Yemen’de Yaşananlar”, 27.02.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/devrimden-ic-savasa-yemende-yasananlar/1075207>, (07.07.2018).

¹⁹ Söz konusu terör örgütünün kısaltması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. UN Report, The Islamic State in Iraq and the Levant and the Al-Nusra Front for the People of the Levant: report and recommendations submitted pursuant to resolution 2170, 14 November 2014, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2014/815, (07.07.2018), Gürsel, Kadri, “DEAŞ Yanlışının Anlam ve Önemi”, 06.11.2014, <http://www.milliyet.com.tr/-deas-yanlisinin-anlam-ve-nemi/dunya/ydetay/1965616/default.htm>, (07.07.2018).

Toplumsal Yapı

Bu bölümde çalışmanın kapsamı doğrultusunda üç devlete ilişkin olarak toplumsal, politik, ekonomik yapılara değinilmiştir. İç savaşların ortaya çıkmasında etkili olan unsurlardan birisi de söz konusu ülkelerin toplumsal yapılarıdır. İç savaşları tetikleyen toplumsal yapılar bağlamında, özellikle kabile (veya aşiret) ve mezhep farklılıkları öne çıkmaktadır. Birbirleriyle akrabalık ilişkisi bulunan bireylerin aynı dine aynı mezhebe tabi oldukları ve benzer siyasal görüşleri savundukları bilinmektedir. Orta Doğu toplumlarında var olan kan ve akrabalık bağları öyle güçlüdür ki insanlar özgürlük ve eşitlik gibi beklentilerini gerçekleştirememektedirler.²⁰ Öte yandan ülkelerdeki etnik ve mezhepsel çeşitlilik bütüncül bir şekilde hareket edilmesinin önünde önemli bir engeldir. Bu bilgiler doğrultusunda aşağıda üç ülkenin toplumsal yapıları incelenecektir.

Yemen’de toplum, bir ulus görünümünden uzaktır; ancak Yemen, Orta Doğu ülkeleri arasında toplumsal yapı olarak görece daha homojen bir yapı sergilemektedir. Yemen toplumu yakından incelendiğinde daha çok kabile ve aşiret tipi bir yapılanmanın varlığı görülmektedir.²¹ Bu yapı, toplumun bir bütün olarak hareket etmesinin ve asgari ortak amaçlarda buluşmasının önünde önemli bir engel olarak değerlendirilmektedir. Yemen’de en önemli toplumsal gruplar Kuzey Yemen’de Bakil ve Haşhid Kabile Konfederasyonları, Güney Yemen’de ise sosyalistler ve İslâmcı gruplardır.²² Dinsel anlamda da %99’u Müslüman olan Yemen’de iki mezhep ön plana çıkmaktadır. Müslüman nüfusun yarısından fazlası Sünnilerden, geri kalanın önemli bir kısmı Şiilerden oluşmaktadır.

Libya’nın toplumsal yapısı incelendiğinde ülkenin kabilelerden oluştuğu ve bu kabilelerin birbirlerine kan bağı ile bağlı oldukları bilinmektedir ve hatta insanların, çıkar ve komşuluk ilişkileri kurmak için bile bu kan bağına göre hareket ettikleri görülmektedir.²³ Libya’da akrabalık bağlarının güvenlik, ürün ve hizmete erişimde güçlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.²⁴ Libya’daki toplumsal yapının ve bireylerarası etkileşimin benzeri bir durum Yemen toplumu için de geçerlidir. Yemen’de aşiret üyelerinin birbirlerine olan bağlılıkları, devletlerine olan politik ve ekonomik bağlılığa göre daha güçlüdür.²⁵ Suriye’de de aşiretler vardır; ancak konu edilen süreçte etkinlikleri Libya’da Yemen kadar etkili olmamıştır. Suriye toplumunun mezhepsel ve etnik farklılığı, buradaki iç savaşın 2003 ABD – Irak Savaşı’nın bölgede ürettiği çatışmalara eklenmesine yol açmıştır.²⁶ 2003’teki savaşın bir sonucu olarak, üniter yapının zayıflamasıyla kutuplaşmalar artmış ve oluşan otorite boşluğunda farklı amaçlar güden terör grupları ortaya çıkarak güç kazanmıştır. Toplum, birden fazla terör örgütüyle karşı karşıya kalmış ve çok taraflı bir çatışma ortamı doğmuştur. Her ne kadar Suriye özelinde tarihsel sürece değinilmek istenmese de, bu durum 2003 ABD – Irak Savaşı’nın uzun

²⁰ Uyanık, Mevlüt, “‘Arap Baharı’nın Mezhepçilik ve Kabilecilik Bağlamında Analizi”, Eskiye, Sayı: 25, 2012, s. 89.

²¹ Detaylı bilgi için bkz. Gökalp, Yusuf, “Yemen’de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı”, Mezhep Araştırmaları, Cilt: 6, Sayı: 2, Güz 2013, ss.87-114.

²² Türkoğlu, Rıdvan, “Yemen’de Siyasi İktidar Mücadelesi ve İç Çatışmalar”, <https://ridvanturkoglu.wordpress.com/2011/01/03/yemende-siyasi-iktidar-mucadelesi-ve-ic-catismalar/>, 03.01.2011, (10.07.2018).

²³ Dünya Bülteni, “Kabilecilik Gerçeği ve Libya Kabileleri”, <https://www.dunyabulteni.net/yazar/farac-necm/15718/kabilecilik-gercegi-ve-libya-kabileleri>, 10.03.2011, (11.07.2018).

²⁴ Anderson, Lisa, “Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya”, Foreign Affairs, Cilt: 90, Sayı: 3, 2011, s. 6.

²⁵ Pakin Albayrakoğlu, Esra, a.g.m., s. 28.

²⁶ Benli Altunışık, Meliha, “Ortadoğu’da Bölgesel Düzen ve ‘Arap Baharı’”, Ortadoğu Analiz, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013, s. 76.

vadeli sonuçlarından biri olarak okunmalıdır. Böylece Irak'ta otorite ortadan kalkmış ve ülke terör girdabına sürüklenmiştir.

Toplumsal yapının dini boyutu ele alındığında her üç ülkede de dinin rolü güçlü olmuştur; ancak toplumların ayrıştırılmasında veya bir şekilde aynı çizgide tutulmalarında mezhepçiliğin (bireyler arasında mezhepleri üzerine bir ayrıştırma yapma) bir araç olarak kullanılması söz konusudur. Örneğin, Libya dışındaki diğer iki devlette süren iç savaşlarda mezhep kavgalarının da etkili olduğu görülmektedir. Öte yandan, bu farklılaşmada din ve mezhep faktörü başlı başına bir etken değildir. Bu durum aşağıdaki ifadelerde net bir şekilde anlaşılmaktadır:

“İran ile Suriye arasındaki yakınlık Şiiliğe ve batı karşıtlığına bağlanırken iki rejimin temel zıtlığı görmezden gelinmektedir. İran Şeriat kurallarına dayalı bir İslam cumhuriyeti, Suriye ise Laik bir diktatörlüktür. Dolayısıyla Şiilik tek başına İran-Suriye ittifakını açıklamak için yeterli değildir.”²⁷

Bir başka ifadeyle, siyasi konularda aynı sınıfta yer alamayacak iki devlet, mezhep bağlamında birlikte hareket edebilmektedir. Bu doğrultuda mezhep farklılıklarının bir nedenden çok bir araç olarak kullanıldığı tespitini yapmak daha doğrudur. Yani ülkelerin birbirlerine yakınlaşmasında veya mücadelesinde mezhepçilik bir kaynak (neden) olarak değil, sadece bir araç veya öne sürülen bir gerekçe olarak önem kazanmaktadır.

Tablo 2: Libya, Suriye ve Yemen'in Toplumsal Yapıları

Ülkeler / Özellikler	Etnik Yapı	Din ve Mezhep	Aşiret / Kabile
Libya	%97 Berberi ve Arap ²⁸	Neredeyse tümü Sünni ²⁹	30'u oldukça önemli 140 kadar kabile bulunuyor. ³⁰
Suriye	%90.3'ü Arap ³¹	%87 Müslüman (Dörtte üçü Sünni ve %13 kadarı Alevi, İsmaili ve Şii) ³²	Nüfusun 2011 öncesi tahminlere göre %60 ile 70'i bir aşiret veya kabile üyesi ³³
Yemen	Ağırlıklı olarak Arap ³⁴	%99.1'i Müslüman (Tahmini %65'i Sünni, %35'i Şii) ³⁵	Ülkede birden fazla aşiret konfederasyonu ve bunların altında da farklı aşiret ve geniş aileler bulunuyor. ³⁶

Kaynak: Yazarlar tarafından metin okumalarında elde edilen verilere istinaden oluşturulmuştur.

²⁷ Bingöl, Oktay, “Arap Baharı ve Orta Doğu: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Denge Arayışları”, Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 2, 2013, s. 36.

²⁸ Central Intelligence Agency, “Libya”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ly.html>, (01.07.2018).

²⁹ Aynı yerde.

³⁰ Apps, Peter, “Factbox: Libya's Tribal, Cultural Divisions”, 25.08.2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825>, (01.07.2018)

³¹ Central Intelligence Agency, “Syria”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>, (01.07.2018).

³² Aynı yerde.

³³ Hussein, Akil, “Division Defines Syria's Tribes and Clans”, <https://syria.chathamhouse.org/research/division-defines-syrias-tribes-and-clans>, (01.07.2018)

³⁴ Central Intelligence Agency, “Yemen”, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ym.html>, (01.07.2018).

³⁵ Aynı yerde.

³⁶ Naylor, Hugh, “Yemen's Tribal Confederations”, 27.02.2012, <https://www.thenational.ae/world/mena/yemen-s-tribal-confederations-1.391643>, (01.07.2018).

Yukarıdaki tabloda yalnızca üç ülke toplumuna yer verilmiş olsa da, söz konusu ülkelerin çevrelerindeki Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkeler de benzer durumdadır. Buna göre toplum içinde aşiret aidiyetinin önemli rol oynadığı ve ülke yönetiminde dinsel/mezhepsel siyasal hareketlerin (Sünnilik, Şiilik ya da Vahhabilik gibi) belirleyici olduğu bir atmosfer bulunmaktadır. Ayrıca tüm bu veriler ayrışma ve çatışmaların nedeni değil, ayrışma ve çatışmanın derinleştirilmesinde birer araç olarak hizmet etmektedir.

Politik Yapı

Politik yapının şekillenmesinde siyasal kültür kadar toplumsal yapı da önemlidir. İç içe geçmiş olan ve farklı unsurlardan etkilenebilen siyasal kültür ve toplumsal yapı, ülkelerin politik sistemlerini şekillendirmektedir. Orta Doğu genelinde ülkelerin sahip oldukları bazı ortak özellikler politik yapı açısından dikkat çekicidir.

Üç ülke de Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunmuş ve aşağı yukarı tarihlerde denetim altına alınmıştır. Söz konusu ülkelerin Osmanlı’dan ayrılış şekilleri tümüyle farklılık göstermiştir. Örneğin İtalya Libya’yı işgal ederken, Suriye’de Arap milliyetçiliği kışkırtılmış ve ardından ülke, Fransa ile İngiltere arasında paylaşılmıştır. 20. yüzyıldan günümüze dek bu ülkelerde demokratik kurum ve kuruluşlar tesis edilememiştir. Her üç devlette de baskıcı rejimler görülmüştür. Kimi zaman seçimler yapılmış olsa da, göstermelik olmaktan öteye gidememiştir.³⁷

Toplumsal yapıda bahsedilen akrabalık bağları, aşiretle ilgili veya mezhepsel ilişkiler, devletlerin politik yapılanmasında rol oynamıştır. Suriye, bu açıdan ilginç örneklerden birini oluşturmaktadır. Hafız Esad, devletin stratejik konumlarına ailesinden ve kendi inancından insanları atayarak kadrolaşmış, etnik ve mezhepsel farklılıklar üstüne bir denge kurmayı tercih etmiştir.³⁸ Ordu ile bürokrasinin önemli kademelerinde bulunanların çoğu toplum içinde azınlık olan Nusayrilerden seçilmiştir.³⁹ Bilindiği üzere, bu sistem büyük oranda 2000’li ve 2010’lu yıllarda da sürdürülmüştür. Öte yandan Suriye özelinde kayırmacılık (patronaj) ilişkileriyle toplumun Nusayri olmayan bazı kesimleri de devlete tabi kılınmıştır.⁴⁰

Yemen’in politik yapısı ve karar alma süreçlerinde ise ülkenin nevi şahsına münhasır durumu önem arz etmektedir. Muhalefetin iktidar olma şansı bulunmadığı Yemen’de, kamusal alanda bir tür uyuşturucu (gat/kat⁴¹) kullanılırken farklı görüşleri dikkate alan bir gelenek bulunmaktadır.⁴²

Ülkelerin Ekonomik Durumları ve Yeraltı Kaynakları

Arap Baharı’nın başlamasına yol açan ekonomik nedenler, bu çalışmada ele alınan üç ülke için de geçerlidir. İşsizlik, ekonomik kaynakların devlet veya devletçe kayırılan grupların elinde bulunması, geleceğe dönük kaygılar gibi ekonomik nedenlerin etkisi zamanla kaybolmuştur. İç savaşlara neden olan gerekçelerden ilki, bireylerin ekonomik olarak gönenç seviyelerini sağlama arayışıdır. Bu husus hemen tüm ülkelerde ortak olan noktadır.

³⁷ Çelik, Ahmet Hüsrev, “Buazizi’den Rabia’ya, Trablus’tan Şam’a Arap Baharının Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 2, 2015, s. 40.

³⁸ Şen, Yağmur, a.g.m., s. 58.

³⁹ Demirtaş, Erdem, a.g.e., s. 112.

⁴⁰ Şen, Yağmur, a.g.m., s. 61.

⁴¹ Yemen otu da denen ve çiğnenerek tüketilen bir uyuşturucu olup bilimsel adı Catha Edulis’tir.

⁴² Demirtaş, Erdem, a.g.e., ss. 144-145.

Yemen, Arap Yarımadası'nın en fakir ülkelerinden biri olmasına rağmen yabancıların ülkeye yoğun ilgisinin olduğu gözlemlenmektedir. Yemen'e olan yabancı ilgisinin ana kaynaklarından biri, ülkenin coğrafi konumuyla ilgilidir. Örneğin, Aden Körfezi ile Kızıldeniz arasındaki geçişi sağlayan Bab'ül Mendep Boğazı'nın sahip olduğu stratejik önem, Orta Doğu'da petrol sevkiyatı açısından önem arz eden bir su yoludur.⁴³ Diğer bir ifadeyle yabancı ülkeler açısından Yemen'in stratejik konumu önemlidir.

Libya ise, kanıtlanmış petrol rezervleri açısından Afrika'da birinci; dünya çapındaysa dokuzuncu sırada bulunmaktadır ve devlet gelirlerinin dörtte üçünden fazlasını petrol gelirleri oluşturmaktadır.⁴⁴ Yaşanan çatışmaların bir diğer nedeni de bu doğal kaynaklar üzerinde pay kapma yarışıdır. Dolayısıyla bu çıkar çatışmasında, ülkenin etnik ve kültürel farklılıkları kullanılmaktadır.⁴⁵

Fosil kaynakların dünya genelinde sınırlı oluşu, Orta Doğu'nun önemini arttıran bir durumdur. 1970'lerdeki petrol krizinin getirmiş olduğu enerji arz güvenliğinin ve tedarikçi ülke çeşitliliğinin sağlanmasının önemi düşünülecek olursa, bölgedeki kaynakların çıkarım, dağıtım ve pazarlama işleri enerji ihtiyacı duyan devletler için önemlidir. Diğer bir ifadeyle, bu kaynakların paylaşımı, yönetimi ve arz güvenliği sadece ihracatçı devletler açısından değil aynı zamanda ABD ve AB gibi ithalatçı aktörler açısından da önem arz etmektedir.⁴⁶

Körfez ve Kuzey Afrika ülkelerinin bir kısmının ekonomisiyle karşılaştırıldığında Suriye örneği yine özel bir durum sergilemektedir. Soğuk Savaş boyunca ülke gelirleri içinde fosil kaynakların önemli bir yeri olmamıştır. Buna karşın bütçenin dörtte birinden fazlası askeri harcamalara ayrılmış ve bu durum ülkenin stratejik önemini artırdığı için giderler konusunda yurtdışından finansal destek sağlanabilmiştir.⁴⁷ Günümüzde ise petrol kaynakları önem kazanmıştır ve petrol kuyularının bulunduğu yerler çevresinde çatışmaların arttığı gözlenmektedir.

Dış Müdahaleler

Orta Doğu suni devlet yapılanmaları, mezhepsel ve etnik çeşitlilik parametreleri göz önünde bulundurularak incelendiğinde söz konusu coğrafyadaki hassas dengelerin bir devlet lehine veya aleyhine değişme olasılığı, burasını dış müdahalelere açık hale getirmektedir. Bu çalışmada ele alınan Libya, Suriye ve Yemen'de yaşanan iç savaşlara yapılan dış müdahaleler, bu ülkeleri bölgesel ve küresel güçlerin oyuncağı durumuna getirmiştir.

Mısır'da Hüsnü Mübarek'in yönetimden uzaklaştırılması, bölgede İran'ın güç kazanabileceği endişesini doğurmuş ve Şii nüfusun, Arap Baharı çerçevesinde önemli bir aktör haline gelmesinden çekinen Suudi Arabistan, Körfez ülkelerine doğrudan müdahale fikrine sıcak bakmıştır.⁴⁸ Suudi Arabistan öncülüğündeki Ürdün, Mısır ve Sudan koalisyonu İran'ı Yemen'deki iç savaşa benzin dökmekle suçlamaktadır.⁴⁹ Koalisyona destek veren Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Umman, coğrafi koşullardan ötürü kara

⁴³ Pakin Albayrakoğlu, Esra, a.g.m., s. 32.

⁴⁴ Al Jazeera Turk, "Ülke Profili: Libya", 18.03.2014, www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-libya, (07.07.2018).

⁴⁵ Caner, Cantürk ve Şengül, Betül, Devrimler, "Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, 2018, s. 67.

⁴⁶ Deniz, Taşkın, a.g.m., s. 76.

⁴⁷ Demirtaş, Erdem, a.g.e., s. 119.

⁴⁸ Şen, Gülriz, "İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset", Ortadoğu Etütleri, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, s. 104.

⁴⁹ Pakin Albayrakoğlu, Esra, a.g.m., s. 28.

birliklerini operasyonun başlarında sahaya sürmemiş, hava saldırıları düzenlemekle yetinmiştir.⁵⁰ Bu çatışmada İran mezhepsel yakınlığı olan Zeydileri ve Husileri desteklerken Suudi Arabistan, Husileri tehdit unsuru olarak değerlendirip zaman zaman Kuzey Yemen’e müdahalelerde bulunmuştur.⁵¹ Öte yandan, ABD de Yemen’de konuşlanmış olan El Kaide nedeniyle bu ülkeye çeşitli müdahalelerde bulunmaktadır.⁵²

Bir diğer Körfez ülkesi Katar ise, diğer ülkelere göre daha farklı bir duruş sergilemiştir. Özellikle El Cezire Televizyon’u vasıtasıyla ayaklanma süreçlerini genel olarak baskıcı yönetimlere karşı verilen toplumsal mücadele şeklinde yorumlayan Katar,⁵³ böylece bölgede yumuşak güç olarak etkisini göstermiştir. Libya’da uçuşa yasak bölge oluşturulmasına katkı sağlayan Katar, Suriye’de de muhaliflere silah ve benzeri yardımlar yapmıştır.⁵⁴

Arap Baharı’nın erken döneminde gösterilere sahne olan Libya’da yaşanan süreç komşularından farklı bir sonuç doğurmuştur. Komşularına göre daha güçlü bir yönetim yapısına sahip olan Libya, toplumsal olaylar geniş çaplı olsa da, uluslararası baskılardan kolayca etkilenmemiştir.⁵⁵ Öte yandan, Avrupa Birliği (AB) Libya’ya müdahale konusunda ısrarcı davranırken, iç savaşların hüküm sürdüğü diğer ülkelere müdahale konusunda aynı tutumu sergilememiştir.⁵⁶ Örneğin Fransa, ABD ve bazı Arap ülkeleriyle birlikte hareket ederek Libya’nın stratejik hedeflerine yönelik hava saldırısı gerçekleştirmiştir.⁵⁷ Suriye konusundaysa aynı hassasiyet gösterilmemiş, askeri müdahale yerine diplomatik yöntemler tercih edilmiştir.⁵⁸

Rusya’nın Arap Baharı’na dönük dış politikası, Ocak 2011 sonrası oluşmaya başlamıştır. Rusya olaylar, iyi ilişkiler sürdürdüğü Libya ve Suriye’ye sığıncaya bu konuda etkin bir dış politika izlemeye başlamıştır.⁵⁹ Kaddafi rejiminin varlığını sürdürmeyeceğini anlayınca olası yeni yönetimle sorun yaşamamak adına sert söylemlerde bulunmamış, genel olarak Arap Baharı sürecinde arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.⁶⁰ 2018 itibarıyla, Suriye’de Şam yönetiminin duruma egemen olmasında Rusya’nın büyük desteği olmuştur.

⁵⁰ Karakır, İrem Aşkar, “Ongoing Conflict in Yemen: A Proxy War?”, TESAM Akademi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2018, s. 132.

⁵¹ Aydıntepe, Mustafa ve Artokça, İzzettin, “Yemen”, Stratejik Rapor No:55, http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar/yemen_raporu.pdf_b7e9f548-3946-4f3d-ac14-b8448ef6b8eb.pdf, (11.07.2018).

⁵² Terrill, W. Andrew, The Conflicts in Yemen and The U.S. National Security, Strategic Studies Institute, January 2011, ss.1-2.

⁵³ Ermağan, İsmail ve Gümüş, Burak, “Katar Dış Politikası ve Arap Baharı”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, 2014, ss. 311-312.

⁵⁴ Aynı yerde, ss. 312-313.

⁵⁵ Doğan, Gürkan ve Durgun, Bülent, “Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, 2012, s. 80.

⁵⁶ Akbaş, Zafer, “Ortadoğu’da Değişim Süreci ve Türk Dış Politikası”, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012, s. 57.

⁵⁷ Aras, İlhan, “Fransa’nın Arap Baharı Politikası,” Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, 2017, s. 150.

⁵⁸ Aynı yerde, s. 157.

⁵⁹ Erşen, Emre, “Rusya’nın Arap Baharı Politikası”, Ortadoğu Analiz, Cilt: 6, Sayı: 61, 2014, s. 80.

⁶⁰ Bayat, Cemal, “Rusya-Libya İlişkileri ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde Libya’ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya’nın Politik Tutumu”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 194-195.

ABD'nin toplumsal olaylar hakkındaki tutumu bölgedeki dost yönetimleri desteklerken değişim isteklerini vurgulamaktan kaçınmamıştır.⁶¹ Dönemin Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Kaddafi'nin linç edilerek öldürülmesine ilişkin alaycı bir üslup takınarak bunu Julius Sezar'a benzetmiştir. Öte yandan, söz konusu dönemde ABD için bir tehdit oluşturmayan Libya, bugün açık köle pazarları, köktenci terör örgütlerinin sığınağı ve Avrupa'ya mülteci akınında önemli bir ara durak haline gelerek bölgenin istikrarını ciddi anlamda tehdit etmektedir.⁶² Birçok terör örgütüne destek veren ABD, Suriye ve Yemen'de kara ve hava saldırıları düzenlemiştir. Bu saldırılarda birçok sivil hayatını kaybetmiştir.

Türkiye'nin Arap Baharı'na yaklaşımında ise iki husus öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, değişim taleplerinin halktan gelmesidir. İkincisi ise Türkiye güçlü bir ülke olmak istediği için bu olaylara kayıtsız kalmamıştır.⁶³ Böylece Fransa'nın Libya'ya tek taraflı müdahalesinin durumu daha da kötüleştireceğini düşünen Türkiye, bu müdahalenin NATO (North Atlantic Treaty Organization) tarafından gerçekleştirilmesi için İzmir'deki hava üssünü bu örgütün hizmetine açmıştır.⁶⁴

Üç ülke içerisinde Türkiye'nin dış politikasında en önemli yeri Suriye almıştır. Bunun birden fazla nedeni bulunmaktadır: Suriye'yle uzun bir kara sınırının bulunması, bölgede ortak tarih, din, kültür gibi değerleri paylaştığı insanların yaşaması ve Suriye'deki gelişmelerin Türkiye'nin kendi ulusal güvenliğine tehdit oluşturması gibi hususlar öne çıkmaktadır. Suriye ile Türkiye arasındaki ilişkiler 2000'li yıllarda önemli ölçüde iyileşme göstermiştir.⁶⁵ Arap Baharı sürecinde Türkiye, bölge güvenliğinin sağlanması ve Şam yönetiminin gücünün kırılmasına dönük çaba harcamıştır. Bu konuda ABD ve AB'den destek görmediği için başarılı olamamıştır.⁶⁶ Her ne kadar Türkiye, toplumsal olayların başında diplomasi kanalıyla Şam yönetimini uyarıya almış olsa da, bir sonuç elde edememiştir. Ayrıca Ankara, 2011'de Şam yönetimine görevi bırakma çağrısında bulunmuştur.⁶⁷ Bir Türk savaş uçağının 2012'de Suriye tarafından düşürülmesi, ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir.⁶⁸ Suriye'deki iç savaş, Türkiye'nin güvenlik önceliklerini de etkilemiştir. Şöyle ki, mevcut yönetime karşı bir duruş sergileyen Türkiye, aynı zamanda Suriye'nin kuzeyinde bazı toprakları denetim altına alan PYD ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁶⁹ Buna ek olarak DEAŞ, Türkiye ile sınır komşusu haline gelmiş ve Türkiye'ye yönelik saldırılarda bulunmuştur. Bu doğrultuda, DEAŞ ve PKK ile mücadele konusunda

⁶¹ Akbaş, Zafer, a.g.m., ss. 56-57.

⁶² Reynolds, Glenn Harlan, "Africans are being Sold at Libyan Slave Markets. Thanks, Hillary Clinton", (27.11.2017) <https://www.usatoday.com/story/opinion/2017/11/27/clinton-ponders-2020-run-lets-not-forget-her-real-libya-scandal-glenn-reynolds-column/895853001/>, (07.07.2018).

⁶³ Çetinoğlu, Nur, "Düzen-Adalet İkilemi Açısından Arap Baharı Çerçevesinde Türk Dış Politikası", *Spectrum: Journal of Global Studies*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012, s. 17.

⁶⁴ Gözen, Ramazan, "Türkiye ve Arap Baharı: Değişimi Açıklamak ve Anlamak", *ADAM Akademi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011, s. 3.

⁶⁵ Pınar, Latif, "Neorealizmin Güvenlik Olgusuna Yönelik Varsayımları Bağlamında Türk Dış Politikasında Suriye Krizi Süreci", *Trakya Üniversitesi İİBF e-Dergi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2014, s. 65.

⁶⁶ Aynı yerde, s. 69.

⁶⁷ Özdemir, Çağatay, "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2016 Kış, s. 95.

⁶⁸ Altundeğer, Nurettin ve Yılmaz, M. Ertuğrul, "İç Savaşın Bölgesel İstikrarsızlığa: Suriye Krizinin Türkiye'ye Faturası", *SDÜ İİBF Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 2016, s. 291.

⁶⁹ Torun, Abdullah, "Türkiye - Suriye İlişkilerinde Güvenlik İkilemi", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı: 15, 2012, s. 66.

yerinde vurma stratejisi⁷⁰ benimsenmiş ve Ağustos 2016’da Fırat Kalkanı Operasyonu başlatılmıştır.⁷¹ Bu operasyonla Türkiye’ye yakın bölgelerde konuşlanmış olan DEAŞ etkisiz hale getirilmiş ve ardından Ocak 2018’de PYD ve diğer terör örgütlerine dönük olarak Zeytin Dalı Harekâtı başlatılarak oluşturulmak istenen terör koridorunun Akdeniz’e uzanması önlenmeye çalışılmıştır.

Dış müdahaleler konusunda son olarak hükümetlerarası örgütlere de değinmek gerekmektedir. Tüm bu süreçte NATO, Libya’ya müdahalede bulunmuş ve ardından da Ege Denizi’nde mülteci akınını önleme görevine uygun görülmüştür. Bu durum eleştirel olarak ele alındığında, Türkiye’den örgütün bir diğer üyesi olan Yunanistan’a mülteci akınını önleme görevi NATO’ya verilmiştir. DEAŞ ve PYD’nin Türkiye’ye yönelik saldırılarına karşı sözlü veya yazılı açıklamadan başka somut bir eylem gerçekleştirilmemiştir. Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi Suriye’deki durumla ilgili birçok kez toplantı yapmış olsa da, ya vetolardan ya da kararların üyelerin politikalarıyla uyuşmamasından ötürü yaptırım gücünden yoksun olmuştur.⁷² BM oturumlarında da birçok kez Libya, Suriye ve Yemen’deki gelişmeler ele alınmış, ancak somut bir adım atılmamıştır. Barış çalışmalarında önem arz eden çatışma sarmalının durdurulup barışın sağlanması Libya, Suriye ve Yemen örneklerinde ne yazık ki mümkün olmamıştır.⁷³

Sonuç

Arap Baharı, bazı toplumlar için bir değişimi ifade ederken, bazı toplumlar için de kargaşayı ve anarşiyi simgelemektedir. Diğer yandan Libya, Suriye ve Yemen için büyük bir sorun olduğu aşikârdır. Ekonomik ve siyasal beklentilerle yola çıkan toplumların birtakım içsel ve/veya dışsal etkilerle iç savaşa sürüklenmeleri, bu ülkelere Arap Baharı öncesindeki durumlarını muhtemelen arattırır. 2018’in ilk yarısı itibarıyla Suriye ve Yemen’de devam eden çatışmalar, mevcut yazında vekâlet savaşları olarak nitelenmeye başlanmış ve iç savaştan, yabancı devletlerin mücadele alanlarına dönüşmüştür.

Devletlerin önceliği kendi çıkarlarıdır. Bu yüzden de ele alınan üç ülkedeki durumla başa çıkma yolları farklı şekillerde meydana gelmiştir. ABD - Rusya ve İran - Suudi Arabistan arasındaki rekabete dayalı mücadele, ülkelerin iç savaşlardan kurtulamamalarının önündeki en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Oluşan otorite boşluğu ise terör örgütlerinin gelişme ve büyümesine olanak tanımıştır. Ortaya çıkan durum kitlesel göçlerden köle pazarlarına kadar birçok sosyal sorunu da beraberinde getirmiştir.

Ele alınan üç devlet, bir ya da birkaç özelliği ile stratejik öneme sahiptir. Bu önemi kendi lehine kullanmak isteyen uluslararası aktörlerin din, mezhep, aşiret, etnik köken ve ulus gibi aidiyet duygularını kullanarak aynı ülkede yaşayan bireyleri birbirlerine karşı düşman etmiş ve çatışmaları sürekli hale getirmiştir.

Üç devlette yaşanan iç savaşların başka devletleri de olumsuz yönde etkilediği ve bu devletlerin de zorunlu olarak kendi güvenliklerini sağlamaya/güçlendirmeye itildiği

⁷⁰ Terör örgütlerinin buldukları yerlere doğrudan müdahale ederek sınır güvenliğinin sağlanması şeklinde özetlenebilecek olan politikayla, DEAŞ ve PKK ile sınır ötesinde mücadele edilmiştir.

⁷¹ Turan, Sibel ve Örki, Armağan, “Türkiye’nin Terörle Mücadelede Yerinde Vurma Stratejisi”, Dimitrov, Dimitar Kirilov; Nikoloski, Dimitar; Yılmaz, Rasim (der.) III. IBANESS Kongreler Serisi, 2017, s. 1714-1721, s. 1718.

⁷² Ağır, Osman ve Aksu, Zehra, “Birleşmiş Milletler’in Suriye Krizine Yönelik Politikalarının Değerlendirilmesi”, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Cilt: 4, Sayı: 9, 2017, s. 53.

⁷³ Erdem, Tolga, “Myanmar/Burma’da Barış İnşa Süreci Üzerine Bir İnceleme”, Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Derleyenler: Sibel Turan ve Nergiz Özkural Köroğlu, Transnational Press London, 2017, s. 24.

görülmüştür. Yoğun göçe maruz kalan, ekonomileri olumsuz yönde etkilenen, uluslararası aktörlerin baskısıyla uğraşmak durumunda bırakılan bu ülkelerden biri de Türkiye olmuş kendi güvenliği ve istikrarı için Suriye'ye yönelik iki ayrı askeri müdahaleye mecbur bırakılmıştır. Özellikle kitlesel göçlere karşı önlemler alan Avrupa ülkeleri ise NATO aracılığıyla göçü önlemeye çalışmış ve Türkiye gibi bazı ülkelerle anlaşmalar yaparak sorunun çözümüne ciddi anlamda katkı sunmamışlardır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Zafer, “Ortadoğu’da Değişim Süreci ve Türk Dış Politikası”, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012.
- Al Jazeera Turk, “Ülke Profili: Libya”, 18.03.2014, www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-libya, (07.07.2018).
- Altundeğer, Nurettin ve Yılmaz, M. Ertuğrul, “İç Savaştan Bölgesel İstikrarsızlığa: Suriye Krizinin Türkiye’ye Faturası”, SDÜ İİBF Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 2016.
- Ağır, Osman ve Aksu, Zehra, “Birleşmiş Milletler’in Suriye Krizine Yönelik Politikalarının Değerlendirilmesi”, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Cilt: 4, Sayı: 9, 2017.
- Anderson, Lisa, “Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya”, Foreign Affairs, Cilt: 90, Sayı: 3, 2011.
- Apps, Peter, “Factbox: Libya’s Tribal, Cultural Divisions”, 25.08.2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825>, (01.07.2018).
- Aras, İlhan, “Fransa’nın Arap Baharı Politikası”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, 2017.
- Aydıntepe, Mustafa ve Artokça, İzzettin, “Yemen”, Stratejik Rapor No:55, http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar/yemen_raporu.pdf_b7e9f548-3946-4f3d-ac14-b8448ef6b8eb.pdf, (11.07.2018).
- Babacan, Mehmet Emin – Haşlak, İrfan – Hira, İsmail, “Sosyal Medya ve Arap Baharı”, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011.
- Bayat, Cemal, “Rusya-Libya İlişkileri ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde Libya’ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya’nın Politik Tutumu”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1.
- BBC Türkçe, “6 Soruda Yemen Krizi”, 20.03.2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150226_yemen_analiz, (01.07.2018).
- Bingöl, Oktay, “Arap Baharı ve Orta Doğu: Çok Eksenli Güç Mücadelesinde Denge Arayışları”, Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 2, 2013.
- Benli Altunışık, Meliha, “Ortadoğu’da Bölgesel Düzen ve “Arap Baharı””, Ortadoğu Analiz, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013.
- Caner, Cantürk ve Şengül, Betül, Devrimler, “Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, 2018.
- Çelik, Ahmet Hüsrev, “Buazizi’den Rabia’ya, Trablus’tan Şam’a Arap Baharının Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 2, 2015.
- Çetinoğlu, Nur, “Düzen-Adalet İkilemi Açısından Arap Baharı Çerçevesinde Türk Dış Politikası”, Spectrum: Journal of Global Studies, Cilt: 4, Sayı: 2, 2012.
- Demirtaş, Erdem, Ortadoğu’da Devlet ve İktidar: Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme, Metis Yayınları, İstanbul 2014.
- Deniz, Taşkın, “Arap Baharı ve Türkiye: Siyasi Coğrafya Açısından Bir Değerlendirme”, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 29, 2013.
- Doğan, Gürkan ve Durgun, Bülent, “Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, 2012.
- Dünya Bülteni, “Kabilecilik Gerçeği ve Libya Kabileleri”, <https://www.dunyabulteni.net/yazar/farac-necm/15718/kabilecilik-gercegi-ve-libya-kabileleri>, 10.03.2011, (11.07.2018).

- Erdem, Tolga, “Myanmar/Burma’da Barış İnşa Süreci Üzerine Bir İnceleme”, Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Derleyenler: Sibel Turan ve Nergiz Özkural Köroğlu, Transnational Press London, 2017.
- Ermağan, İsmail ve Gümüş, Burak, “Katar Dış Politikası ve Arap Baharı”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, 2014.
- Erşen, Emre, “Rusya’nın Arap Baharı Politikası”, Ortadoğu Analiz, Cilt: 6, Sayı: 61, 2014.
- Geldi, Mahmut, “Devrimden İç Savaşa Yemen’de Yaşananlar”, 27.02.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/devrimden-ic-savasa-yemende-yasananlar/1075207>, (07.07.2018).
- Gökalp, Yusuf, “Yemen’de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı”, Mezhep Araştırmaları, Cilt: 6, Sayı: 2, Güz 2013, ss.87-114.
- Gözen, Ramazan, “Türkiye ve Arap Baharı: Değişimi Açıklamak ve Anlamak”, ADAM Akademi, Cilt: 1, Sayı: 2, 2011.
- Gürsel, Kadri, “DEAŞ Yanlışının Anlam ve Önemi”, 06.11.2014, <http://www.milliyet.com.tr/-deas-yanlisinin-anlam-ve-nemi/dunya/ydetay/1965616/default.htm>, (07.07.2018).
- Hussein, Akil, “Division Defines Syria’s Tribes and Clans”, <https://syria.chathamhouse.org/research/division-defines-syrias-tribes-and-clans>, (01.07.2018).
- Karabulut, Bilal ve Oğuz, Şafak, “Proxy Warfare in Ukraine”, Savunma Bilimleri Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1.
- Karakır, İrem Aşkar, “Ongoing Conflict in Yemen: A Proxy War?”, TESAM Akademi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2018.
- Kaya, Emirhan, “Understanding the Political Economy of the Arab Spring”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2014.
- Koralan, Feyza Hilal, “Bir Devrim Süreci: Arap Baharı”, Yeni Ortadoğu: Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı e-Kitap, FMV Işık Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 30-36.
- Naylor, Hugh, “Yemen’s Tribal Confederations”, 27.02.2012, <https://www.thenational.ae/world/mena/yemen-s-tribal-confederations-1.391643>, (01.07.2018).
- Özdemir, Çağatay, “Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?”, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 2, 2016 Kış.
- Öztürkler, Harun, “Arap Baharının Ekonomik Analizi”, Akademik Orta Doğu, Cilt: 8, Sayı: 2, 2014.
- Pakin Albayrakoğlu, Esra, “Understanding the Downfall of “Arabia Felix”: Tribes and Economic Turmoil in Yemen”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, 2016.
- Paksoy, Sadettin – Paksoy, H. Mustafa – Alancıoğlu, Erdal, “Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 46, 2013.
- Pınar, Latif, “Neorealizmin Güvenlik Olgusuna Yönelik Varsayımları Bağlamında Türk Dış Politikasında Suriye Krizi Süreci”, Trakya Üniversitesi İİBF e-Dergi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2014.
- Reynolds, Glenn Harlan, “Africans are being Sold at Libyan Slave Markets. Thanks, Hillary Clinton”, (27.11.2017) <https://www.usatoday.com/story/opinion/2017/11/27/clinton-ponders-2020-run-lets-not-forget-her-real-libya-scandal-glenn-reynolds-column/895853001/>, (07.07.2018).

- Sharqieh, Ibrahim, “Yemen: The Search for Stability and Development”, The Arab Awakening: America and Transformation of the Middle East, Brookings Institution Press, 2011.
- Sputnik Türkiye, “Kaddafi Öncesi ve Sonrası Libya”, 20.10.2017, <https://tr.sputniknews.com/infografik/201710201030686507-kaddaf-libya-ortadogu/>, (01.07.2018).
- Şen, Gülriz, “İran ve “Arap Baharı”: Bağlam, Söylem ve Siyaset”, Ortadoğu Etütleri, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012.
- Şen, Yağmur, “Suriye’de Arap Baharı”, Yasama Dergisi, Sayı: 23, 2013.
- Taşkesen, Abdullah, “Arap Dünyası’nda Demokratikleşme Hareketleri,” Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011.
- Terrill, W. Andrew, The Conflicts in Yemen and The U.S. National Security, Strategic Studies Institute, January 2011.
- Torun, Abdullah, “Türkiye - Suriye İlişkilerinde Güvenlik İkilemi”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, Sayı: 15, 2012.
- Turan, Sibel ve Örki, Armağan, “Türkiye’nin Terörle Mücadelede Yerinde Vurma Stratejisi”, Dimitrov, Dimitar Kirilov; Nikoloski, Dimitar; Yılmaz, Rasim (der.) III. IBANESS Kongreler Serisi, 2017, s. 1714-1721.
- Türkoğlu, Rıdvan, “Yemen’de Siyasi İktidar Mücadelesi ve İç Çatışmalar”, <https://ridvanturkoglu.wordpress.com/2011/01/03/yemende-siyasi-iktidar-mucadelesi-ve-ic-catismalar/>, 03.01.2011, (10.07.2018).
- UN Report, The Islamic State in Iraq and the Levant and the Al-Nusrah Front for the People of the Levant: report and recommendations submitted pursuant to resolution 2170, 14 November 2014, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2014/815, (07.07.2018).
- Uyanık, Mevlüt, “Arap Baharı’nın Mezhepçilik ve Kabilecilik Bağlamında Analizi”, Eskiye, Sayı: 25, 2012.
- Varlık, Ali Bilgin, “Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım”, Avrasya Terim Dergisi, No: 1, Cilt: 2, ss.114-129.